

A GRAZI LATIN *THEOLOGIA SCHOLASTICA* HELYE PÁZMÁNY PÉTER ÉLETMŰVÉBEN

*Szabó Ferenc SJ előadása a Katolikus Egyetem 25. évfordulóján
2017. október 3-án – Budapest, Mikszáth Kálmán tér*

Pázmány Péter és kora (Bevezetés)

Pázmány Péter (1570–1637) kora a modern világ születésének hajnala. A 16/17. századfordulón a humanizmus-reneszánsz és a kezdődő reformáció szellemisége jellemzi Róma, majd Graz egyetemi környezetét, amelyben Pázmány Péter, a fiatal magyar jezsuita tanulmánya befejeztével elkezd működését. A humanizmus visszahajolt a klasszikus latin–görög kultúrához (amely fontos szerepet kapott a jezsuita nevelésben/oktatásban): *az embert állítja a középpontba*, az emberi személy szellemi–erkölcsi értékét, tudását, alkotóerejét (Marsilio Ficino, Pico della Mirandola). A humanizmus és az utána felvirágzó reneszánsz (kultúra, művészetek, tudományosság) összekapcsolódik: eredetük és tartalmuk részben közös. Persze időben és az egyes országok sajátos helyzete szerint eltolódások vannak.

Az olasz reneszánsz két kiemelkedő alakja *Leonardo da Vinci* (1452–1519) és *Galileo Galilei* (1564–1642). A tapasztalat és a racionalitás (tudomány) lesz döntő a születő új világban. Kialakul a „*kettős igazság*”, tehát szétválik a hit és az ész. Galilei – miként Pázmány másik kortársa, *Johannes Kepler* (1571–1630) – bevezeti az új tudományos módszert: a megfigyelés, a kísérlet, a mérés, tehát a verifikáció racionális módszerét. Galilei még őszintén hívő ember, bármennyire is számít a rációra (az észre). Később a mélyen hívő *Blaise Pascal* (1623–1662) gondolkodásában is megfigyelhető egy bizonyos kettősség. Szerinte a tudományok fejlődnek, míg a teológia a „tradíció”, az átadás, a továbbadás tudománya. A tapasztalattól és az észről függő ismeretek tökéletessége a növekedésben van, a hit igazságai viszont a tekintélyen alapulnak (Szentírás, egyházatyák). A fizikában a modernek többet mondanak, mint a régiek, a teológiában viszont (például a kegyelemtanban) azt kell keresni, mit tanított Szent Pál és Szent Ágoston – itt tehát a „modernség” a tévedés jele. Így okoskodik a janzenisává lett tudós, Pascal.

A *középkori* gondolkodásban az ember nem pusztán *animal rationale* (értelmes ’állat’/lény), hanem *személy*. Ezt a fogalmat a teológia alakította ki: a személy szellemi természetű univerzum, választási szabadsággal rendelkezik, független a világgal szemben: sem a természet, sem az állam nem lehet úr fölötte akarata ellenére. Maga a kegyelmével benne működő Isten is tiszteletben tartja a személy szabadságát. A kegyelem és a szabadság teológiai kapcsolatát illetően az egész középkori gondolkodást meghatározza Szent Ágoston, főleg az áteredő bűnt tagadó Pelagius (†420) ellen írt műveinek felfogása.

Ágoston és Pelagius kegyelemvitájáról – 400 körül a Brit-szigetektől Rómába érkezett egy világi aszkéta, Pelagius, aki lelki tanácsaival tekintélyre tett szert előkelő körökben. Nagy ellenfele Szent Ágoston lett. Röviden summázva a szabadság és a kegyelem viszonyáról szóló vitájukat: Pelagius főleg az erkölcsi cselekedeteket, az ember szabadságát hangsúlyozta. Szerinte az ember képes megtartani Isten parancsolatait, még a legnehezebbet, a házasságtörés tilalmát is. Pelagiusnak tehát sokkal pozitívabb felfogása volt az emberi természetről, mint a hippói püspöknek, aki eltúlozta az eredeti bűn hatását. Később a protestánsok és a janzenisták pesszimista nézeteikkel Ágostonnak e tanítására hivatkoztak.

Szent Tamás is, akit Pázmánynak és kortárs tanárainak követniük kellett, kegyelemtanában Ágoston nagy intuícióit dolgozza ki.

Jacques Maritain (1882–1973) tomista filozófus kissé sematikusán így írja le az *újkori fordulatot*:¹ A középkor felbomlásával a teocentrikus (Isten-központú) humanizmust felváltja az antropocentrikus (ember-központú) humanizmus. Megbomlik a természet és a kegyelem egyensúlya. „A reneszánszsal az ember saját nagysága és a világ szépsége öntudatát kiáltja az ég felé; a reformációval nyomorúsága és elesettsége kiáltását hallatja.”

Szent Ágostontól Lutherig és Janseniusig

A teológus Pázmány című monográfiámban történeti távlatba helyeztem Szent Tamást és a skolasztikát, hogy érthetőbb legyen a grazi egyetemen Szent Tamást magyarázó Pázmány teológiája.² Ott rámutattam újabb kutatók (M.-D. Chenu és Y. Congar domonkosok, Étienne Gilson francia filozófus) nyomán, hogy Szent Tamás nemcsak Arisztotelészt „keresztelte meg”, hanem teológiájában visszahajolt a Szentíráshoz és az egyházatyákhoz, különösen a platonizmustól is ihletett Szent Ágostonhoz.

Szent Ágoston (354–430) tekintélye megmarad a feltörő skolasztikában is. Nemcsak Bonaventura védi mestere, Ágoston tanait, hanem maga Szent Tamás is; még ott is, ahol megállapítja, hogy Augustinus a platonikusok véleményét követi, tisztelettel magyarázza a szövegeket. A 16. századi teológia is Szent Ágoston műveihez hajol vissza. Az újonnan alakuló szerzetesrendek Szent Ágoston szabályait veszik alapul. Közismert Ágoston tanainak hatása az ágostonos Luther Márton teológiájára.

Ennek tudatában van a hitújítókkal vitatkozó Pázmány is. Minthogy *Luther Márton* (1483–1546) és *Kálvin János* (1509–1564) a legtöbbet Ágostonra hivatkozik, Pázmány Péter érsek 1626-os *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról* című „ikerkönyve” végén³ kis latin *florilegiumot* állított össze Szent Ágoston műveiből, amelyeket maga is nagyon gyakran idéz vitáiraiban és a *Kalauz*-ban.

¹ Jacques Maritain, *Humanisme intégral*, 1936, 34, in *Az igazi humanizmus*, Bp., 1996, 35. Lásd Maritain könyvének egész I. fejezetét: „A humanizmus tragédiája.”

² Szabó Ferenc SJ, *A teológus Pázmány*, Róma, 1990, 18–22.

³ ÖM V, 459–469.

Ágoston életművének egyoldalú értelmezései századokon át napjainkig, nem a teljes és az igazi Ágostont mutatták be. Baius (Michel de Bay, † 1589) és Jansenius (Cornelius Jansen, † 1638) vagy a janzenista B. Pascal († 1662) csak bizonyos szempontokat ragadtak ki a „kegyelem doktora” művéből,⁴ amint az Ágoston-rendi Luther Márton: valamennyien a skolasztika ellenében fordultak a nagy egyházatyához. A félreértelműzések a keresztény humanizmus alapjait kezdték ki. Sokszor az Ágoston *betűjéhez* ragaszkodók félreismerték a nagy egyházatyá *szellemét*. Az *ember és szabadsága* naturalista felfogása, amely a humanizmus és a reneszánsz szellemiség hatására kezdődik, és majd a haladás-hithez, a teljes evilágisághoz, az istentagadó és Isten-ellenes humanizmushoz vezet (Marx, Nietzsche). Az evilági, naturalista szemlélettel szemben Luther és Kálvin *az ágostoni pesszimizmust* újítja fel, és ezt terjeszti később a janzenizmus is. A *reformátorok – a Sola gratia* elvét hangoztatva – *megbontják a természet és a kegyelem harmóniáját*, amelyet Szent Tamásnál még megfigyelhetünk. Ezt az *egyensúlyt igyekeznek helyreállítani* Pázmány Péter Szent Tamás és a Trentói zsinat nyomán

A hitújítás idején egyik központi vitatétel lesz a *Sola Scriptura* elve, a *Szentírás és a tradíció viszonya*, illetve a helyes *írásértelmezés*. Pázmány *egész életművét átszövi ez a kérdéskör*. A bonyolult Galilei-ügyben is a vitapont éppen a Szentírás értelmezése. Emiatt az olasz tudós összeütközött a Szent Officiummal. A „Galilei-perben” jelentős „békítő” szerepet játszott Pázmány egyik mestere, Roberto Bellarmino bíboros.⁵ Az egyházi Tanítóhivatallal való összeütközésük ellenére Galilei és Pascal érdeme, hogy hozzásegítették a keresztény reflexiót a tudomány, a földi valóságok helyes autonómiájának felismeréséhez.⁶

„Pázmány ébresztése”

Mielőtt szorosabb értelemben vett témám tárgyalását megkezdeném, még pár szót szólok „Pázmány ébresztéséről”.

Ismeretes, hogy a múlt század derekán a kommunista kultúrpolitika „indexre” tette Pázmány Péter életművét, egyoldalúan értelmezte a szerinte „erőszakos ellenreformátor és Habsburg-párti politikus” szerepét. De – hála Istennek – külföldön a kommunista évtizedekben is folytatta fáradhatatlan Pázmány-kutatását *Óry Miklós SJ* (1909–1984). Az 1970-es évek végétől Rómából eljártam rendtársamhoz Klagenfurtba, segítségére siettem, hogy tető alá hozzassuk három évtizedes munkássága termését.

⁴ Vö. Cardinal Henri de Lubac, *Augustinisme et théologie moderne, Œuvres Complètes XIII*, Cerf, Paris, 2008.

⁵ Pázmány és Bellarmino kapcsolatáról lásd tanulmányomat: „Deux théologiens du renouveau catholique aux XVI–XVIIe siècles: Roberto Bellarmino et Péter Pázmány”, in *A magyar művelődés és a kereszténység* (IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Róma–Nápoly, 1996. szeptember), *Scriptum Rt.* 1988, I, 248–255.

⁶ G. Minois, *L'Église et la science*, Paris, 1990, 290–353. A II. Vatikáni zsinat (*Gaudium et spes* 36) is utal a Galilei-esetre. Vö. Szabó Ferenc SJ, „Galilei és a Biblia”, in *Távlatok* 79/42.

P. Óry Miklóssal többek között összeállítottunk egy háromkötetes válogatást Pázmány magyar műveiből, amely 1983-ban jelent meg a Szent István Társulatnál. Százoldalas bevezetőnk már összefoglalta Óry addigi kutatásait.⁷ Az 1980-as években itthon is elindult „Pázmány ébresztése”. Hargittay Emil és Bitskey István professzorok körül lassanként fiatalok is bekacsolódtak a kutatómunkába. Megemlítem itt külföldi és hazai szerzők együttműködésének gyümölcsét, a *Pázmány Péter emlékezete* című gyűjtőkötetet, amelyet 1987-ben Rómában adtam ki. Jórészt e gyűjtőkötet szerzői szerepeltek azon az egyháztörténeti konferencián, amelyre a következő évben, 1988. február 29.–március 2. között (tehát még az ún. rendszerváltás előtt!) Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetemen került sor.⁸

Tíz évvel később a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 1998. május 21–23-án *Pázmány Péter és kora* címmel rendeztek tudományos konferenciát harminc szakember közreműködésével. Anyaga gyűjtőkötetben is megjelent Hargittay Emil professzor szerkesztésében.⁹ E kötet Bevezetésében, miután a Pázmány-kutatás múltjának útjait vázolta, Hargittay a jövőbe tekintve kiemeli: „nem az egy-egy kiragadott résztémát feldolgozó 'heurisztikus' Pázmány-kutatásé a jövő (s ebben a vonatkozásban kötetünk egy része kétségtelenül még a múlt képe), hanem az Óry Miklós által megkezdett vizsgálatok befejezésére van szükség.”

Hargittay Emil professzor néhány évvel később bővebben beszámolt az újabb Pázmány-kutatásokról és az első magyar művek kritikai kiadásáról.¹⁰ Előszavában idézi gyakran hangoztatott megállapításomat: *Pázmány grazi latin egyetemi előadásairól*, főleg a *Theologia Scholastica* jelentőségéről: Pázmány Péter „írói életművében az alapokat, az »aranyfedezetet« grazi filozófiai és teológiai előadásai nyújtják, biztosítva a későbbi hitviták »szakmai« bázisát.”

A Theologia Scholastica jelentősége Pázmány Péter életművében

Pázmány Péter jezsuitát rövid észak-magyarországi apostoli tevékenysége (1600. október–1603. szeptember) után – mivel politikai okok miatt nem térhetett vissza „édes nevelő hazájába” – előljárói visszahívták Grazba. *Négy évig* (1603–1607) *teológiát tanított az egyetemen*.¹¹ 1603. november 7-én kezdte meg a skolasztikus

⁷ Óry Miklós SJ–Szabó Ferenc SJ, *Pázmány Péter (1570–1637)*. A Szent István Társulatnál 1983-ban megjelent 3 kötetes Pázmány-válogatás (= *Vál.* I–III) bevezető tanulmánya: I, 11–107.

⁸ Vö. *Katolikus Szemle* 1988/1, 85–86; *Osservatore Romano* – német, 1988, 05, 13.

⁹ *Pázmány Péter és kora*, PPKE Bölcsészettudományi Kar, Píliscsaba, 2001.

¹⁰ Hargittay Emil beszámol a munkák előrehaladásáról, textológiai és forráskritikai tapasztalatokról a *Filológia, esztétörténet és retorika Pázmány Péter életművében* című kötetben (Universitas Kiadó, Bp., 2009, 11–18.)

¹¹ A grazi időszakra (1597–1607) esik: a hároméves filozófiai és a négyéves teológiai egyetemi tanítás mellett Pázmány *irodalmi tevékenységét is folytatott*. Erről itt most nem szólok, mert előadásom témája a latin *Theologia Scholastica* bemutatása.

teológia – *Theologia Scholastica* – tanítását: Szent Tamás *Summa Theologicá*jának válogatott kérdéseit (questióit) magyarázta.

Felhasználva P. Óry anyagát a kegyelemvitáról, Pázmány grazi latin teológiai előadásainak elemzését már magam végeztem el, továbbá elhelyeztem a magyar jezsuita skolasztikus teológiáját a teológiatörténetben. *A teológus Pázmány* című monográfiám 1990-ben jelent meg Rómában.¹² Ebben – az egész *Theologia Scholastica* tartalmi ismertetése után – főleg a kegyelemvitára és a fiatal Pázmány eredeti nézeteinek cenzúrájára tértem ki. Újabb monográfiámban feldolgoztam Pázmány *krisztológiáját* és *egyháztanát*. Most már – a latin kurzusok mellett – a *magyar művek teológiáját* is figyelembe vettem *Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében* című munkámban.¹³

Szent Tamás követése – Ratio Studiorum

A Theologia Scholastica Pázmány korában *Szent Tamás követését jelentette*. Aquinói Szent Tamás (1225–1274) filozófiája és teológiája mindig nagy tekintélynek örvendett az egyházi tudományosságban.¹⁴ A Trentói zsinattal (1545–1563) kezdődött megújulás során a teológiai tudományok felvirágoznak; főleg Salamanca lesz a kisugárzó központ. Előbb a domonkosok (Vittoria, Cano, Cajetán, Bañez) kommentálják Szent Tamás *Summa Theologica* című művét (Petrus Lombardus *Szentenciái* helyett ez a *Summa* lesz a vezérkönyv); majd a jezsuiták (Toletus, Molina, Valentia, Vasquez, Suarez, Bellarmino) és a ferencesek is Tamást magyarázzák.

A jezsuitáknak a *Ratio Studiorum* írta elő Szent Tamás követését, Pázmány Péter is e *Ratio*hoz igazodott, de – majd látjuk – az ún. „szabad kérdésekben” nem követte szolgáian az Angyali Doktort.¹⁵

Nem szólok itt a grazi jezsuita professzor rendi cenzúrájáról, amely belejárt a 1612 körüli lelki krízise kialakulásába. Erről lásd *Pázmány Péter emlékezete – halálának 350. évfordulóján*, Lukács László–Szabó Ferenc SJ (szerk.), Róma, 1987, 197–267. Itt foglalta össze Lukács László francia nyelvű, alaposan dokumentált tanulmányunkat: „Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d’Esztergom (1614–1616), Pázmány est-il resté jésuite après sa nomination?” in *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 54 (1985), 77–148. – Kutatásunk eredményét megerősítette: Tusor Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek*, Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány) „Collectane a Vaticana Hungariae Classis I, vol. 13”, Budapest–Róma, Gondolat, 2016, 459 oldal – Vö. *Távlatok* honlapján: http://www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/Tusor_Pazmany_recenzio.pdf

¹² 2. kiadása pedig Budapesten (METEM, 1998).

¹³ JTMR–L’Harmattan, Bp., 2012.

¹⁴ Erről lásd összefoglaló tanulmányomat a Hargittay Emil által szerkesztett *Pázmány Péter és kora* című kötetben, 7–15.

¹⁵ *Lukács László SJ* római rendtörténészünk a *Monumenta Paedagogica S. I.* (= MP) V. kötetében részletesen ismertette a *Ratio Studiorum* genesisét, kialakulását Szent Ignációtól, a R. Acquaviva generális által közzétett 1599-es szövegig. (Szabó 42kk) A *Ratio* lényegi szövegeinek kidolgozása Acquaviva generális hosszú kormányzása (1581–1615) alatt történt. Egyébként erre az időszakra esik Pázmány grazi tanárkodása és a kegyelemvitában való részvétele, római cenzúrája, valamint 1611-es írása a Szent Tamás követéséről. (Lásd a *Függelék*.) Jellemző Pázmány egyik mestere, a mindig mérsékelt Bellarmino véleménye: Nem jó az, ha a jezsuiták *mindenben* Szent Tamást

Az 1599-es végleges *Ratio Studiorum* részletes szabályokat ad Szent Tamás követéséről. A jezsuita tanárok őt tekintsék mesterüknek a teológiában, és a hallgatókkal szerettedék meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy semmilyen kérdésben nem szabad eltérni tőle, hiszen még a magukat tomistáknak vallók is eltérnek Tamás tanításától bizonyos pontokon. Pusztán filozófiai kérdésekben és a Szentírás magyarázatában, a kánonjogban más szaktekintélyeket is követhetnek. Vannak olyan kérdések, amelyeket Szent Tamás nem tárgyalt; ezekben ügyeljenek az Egyház szellemére, az elfogadott hagyományra vagy a bizonyító érvekre; kerüljék a merész, megbotránkoztató újításokat.

A teológus Pázmány és Szent Tamás

Pázmány a grazi katedrán Szent Tamás *Summa Theologicá*jából a *Secunda Secundae* (IIa–IIae) és a *Tertia* (III *apars*) egyes kérdéseit tárgyalta. Kidolgozta a *Prima Secundae* (I–IIae) néhány kérdését is: ezek az ember céljára, erkölcsi cselekvésére, a bűnre és részben a kegyelemre vonatkoznak. E kidolgozott anyagot Pázmány a katedrán nem adta le. *Tehát a Summa Theologica 611 questiójából mindössze 84-et ismertetett, de ténylegesen csak 74-et adott le a kidolgozottakból.*

A *Ratio Studiorum* előírása szerint egy másik professzorral szétosztották az anyagot. Négy évből *négy nagy értekezés* maradt ránk: a három isteni erény (hit, remény, szeretet); ebből is a legjobban kidolgozott és legeredetibb a *hitről* szóló *De Fide* traktátus; a *De iustitia et de iure*; a *De Verbo incarnato* és a szentségtn.

Pázmány Péter teljes *Theologia Scholasticája* (*Opera Omnia* = OO IV–VI. kötet) tartalmi ismertetését elvégeztem *A teológus Pázmány* II. részében. Legrészletesebben a *De Fide* és a *De Verbo incarnato* értekezéseit elemeztem, mivel ezek a legjobban kidolgozottak és legeredetibbek, s ezért a cenzúra is ezeket érintette. A cenzúra-ügyet első monográfiám III. részében ismertettem. Mint már említettem, a *Megtestesülésről* szóló traktátust azután még alaposabban tárgyaltam *Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében* című második monográfiámban, ahol már a magyar művek, főleg a *Kalauz* és a *Prédikációk* vonatkozó tételeit is figyelembe vettem.

Az általános szentségtn megkezdésekor Pázmány kijelenti, hogy „*mint Theseus fonalát követi Szent Tamás véleményét*”.¹⁶ Igazában a *Summa Theologica* kérdéseiből indul ki, felsorakoztatja a korabeli skolasztikus teológusokat, megvitatja nézeteiket, majd előadja a saját véleményét, amely meglehetősen „szabad”. A hitelemzésben a kegyelem és a szabadság viszonyának tárgyalásában főleg spanyol rendtársai, Valentia és Vasquez véleményét követi. Az igazságosságról és a jogról tárgyalva „rövidség és világosság kedvéért” elhagyja Szent Tamás módszerét,¹⁷ és más rendben adja elő az anyagot.

---

követik; különben is ez igen nehéz, ha nem is lehetetlen. „Az a végső véleményem, hogy fogadjuk el Szent Tamást mint hivatalos és általános szerzőt, de úgy, hogy néhány más véleményt is szabadon követhessünk.” (MP V, 11)

¹⁶ OO V, 595.

¹⁷ OO V, 13.

Máskor Szent Tamás véleményével szemben mások véleményéhez csatlakozik.¹⁸ Ilyenkor jelzi azt, hogy Szent Tamás más műveiben hajlik e nézethez,¹⁹ tehát tudatában van annak, hogy *Szent Tamás életművében is van fejlődés* a Lombardus-kommentároktól a *De Veritate* értekezésen át a befejezetlen *Summa Theologicáig*. (Lásd a II. Függelék.)

Összegezve: Pázmány módszere a De Fide traktátusban

Mint említettem, legjobban kidolgozott és legeredetibb traktátusa a *hitről* szól.²⁰ Ezzel kezdte a teológiatanítást 1603 őszén, amikor felső-magyarországi missziója után visszakерült Grazba. A *hitre* vonatkozóan Szent Tamás *Summa Theologicája* II–II.-ből az első 16 questiót kommentálta. Az első két questiót, amelyek *a hit tárgyára és a hitaktus természetfeletti mivoltára* vonatkoznak, aránytalanul hosszan tárgyalja, a többit egyre inkább összevonja, és lényegében Szent Tamáshoz és más szerzőkhöz utal.

Pázmány Szent Tamást kivéve *szinte minden szerzőt megrostál*. Világosan látja, hogy Szent Tamást többféleképpen lehet értelmezni és egyes helyeit ténylegesen többféleképpen, sokszor egymásnak ellentmondón értelmezték a „tomisták”. A magyar professzor tehát a „szabad” kérdésekben meglehetősen *a maga útját járja, nem annyira a korabeli teológusok véleménye, hanem a probléma belső logikája vezet*.

Ha Pázmánynak a *Hitről (De Fide)* szóló traktátusát figyelmesen olvassuk, megállapíthatjuk, hogy spanyol rendtársát, *Valenciai Gergelyt folyamatosan idézi*, vagyis *a hitelemzésnél elsősorban az ő Tamás-kommentárját követi*. Az összegezésnél, a *resolutio fideinél gyakorlatilag átveszi Valentia végkövetkeztetését*. Egyébként a *Theologia Scholasticában* Pázmány fő auktorai: *Valentia* (főleg a hitelemzésnél), *Suarez* (kegyelem, megtestesülés és egyháztan), *Bellarmino* és *Stapleton* (egyháztan és kontroverziák). De még „mestereit” sem követi vakon, néha ellentmond nekik; gyakran visszanyúl az egyházatyákhoz, *főleg Szent Ágostonhoz*, vagy Szent Tamás más művét/helyét idézi cáfolatukra. Pázmány tehát *eklektikus* tanár és író. De az ő korában többnyire minden skolasztikus eklektikus: a „szabad” véleményeknél nemcsak „iskolák” (tomizmus, molinizmus, skotizmus), hanem személyek is összezsápolnak. Egyáltalán nem mondhatjuk például azt, hogy a jezsuiták mind molinisták voltak. Éppen Pázmány gyakran szembeszáll a jezsuita Molinával. Nem is tetszett molinista grazi tanártársának, a flamand Deckersnek, hogy néha nevetségessé tette Molinát. Feljelentette Pázmányt a jezsuiták római központjában, kiemelve bizonyos tételeket a magyar tanár kurzusából. Erről – a kegyelemvita kapcsán – részletesen írtam *A teológus Pázmány* című monográfiámban.

Az Aquinói Doktor három korszakban foglalkozott a *hit problémájával: Szentencia-kommentárjaiban, De Veritate* című művében és a *Summa Theologica* II–II.-ban. A középkori szellem- és teológiatörténetre vonatkozó munkák az utóbbi fél században rávilágítottak arra, hogy – amint ezt Pázmány már 1611-ben megfigyelte

¹⁸ Például OO IV, 144, 318, 349, 522, 547.

¹⁹ Például OO IV, 523.

²⁰ *De Fide*, OO IV, 379–635.

– Tamás teológiája sokat fejlődött az egyes korszakokon át a *Summáig*. (Lásd a II. Függelék.)

Részben Szent Tamás véleményének változásából²¹ magyarázható az, hogy a Pázmány-korabeli szerzők, maga Pázmány is, a hitaktus kegyelmi segítségével kérdésében gyakran – az ellentétes vélemények bizonyítására – Szent Tamás különböző műveiben (a fiatalkori *De Veritate* és az időskori *Summa* nézetkülönbségében) keresnek igazolást. Pázmány kora teológusaitól eltérően finom érzékkel figyel a szövegösszefüggésekre, amikor Tamás vagy akár Ágoston egy-egy tételét értelmezi. Arra is ügyel, hogy a „tomistákat” megkülönböztesse a Mestertől, akiről mindig nagy tisztelettel szól. Ez azonban nem akadályozza abban, hogy néha – szabad kérdésekben – eltérjen Szent Tamástól. Tudja azt, hogy a középkor óta fejlődött a teológia, ezért Szent Tamást némileg relativizálja.²²

Minden katolikus teológus számára mérvadók az egyetemes zsinatok. Szent Tamás követése is többé-kevésbé kötelező. Így a hitelemzésben a kiindulópont és részben zsinórmérték a *Summa* hitről szóló tanítása. Valamennyien vallják (*S.Th.* II–II,1), hogy a hit végső indítéka (*obiectum formale*) az Első Igazság, a kinyilatkoztató Isten tekintélye, amit az ember a kegyelem segítségével fogad el; tehát a tulajdonképpen hit természetfeletti aktus.

Az is közös a skolasztikusoknál, hogy Tamás nyomán a hit *értelmi, megismerési* szempontját hangsúlyozzák, bár nem feledkeznek meg az akarat kegyelmi indításáról sem. Pázmány már a grazi hitelemzésben is kiemeli az *apologetikus* szempontokat, de ezt még inkább látjuk a *Kalauz*ban.

Jellemző, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött *Theologia Scholastica* (kétkötetes) kéziratában Pázmány érsek grazi diktátumát éppen ezeken a pontokon egészítette ki: a hihetőség érvei, az igaz egyház és a pápa szerepe a hit előterjesztésében stb. Az apologetikus vonás „mesterénél”, Valenciai Gergelynél is erősen kidomborodik. Pázmány magyarországi apostoli és hitvitázó tapasztalatai alapján fokozottabban szükségét látta a hitvédelemnek: a *Kalauz*ból dolgozott be egyes részeket a *De Fide* traktátusba, amikor élete végén nagyszombati egyeteme számára ki akarta azt nyomtatni.

De Incarnatione/ A Megtestesülésről

Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében című monográfiám II. részében *Pázmány krisztológiáját* mutattam be: a grazi latin traktuson túl tanulmányoztam a főbb magyar művek, a *Kalauz* és a *Prédikációk* Krisztusra, a Megtestesülés mivoltára és

²¹ A *De Veritate* és a *Summa* nézetkülönbsége a hit kezdete kegyelmi segítségével. – Lásd a II. Orange-i (Oráni) zsinat (529) ítéletét a szemi-pelagianizmusról (DH 370–397). Vö. Szabó, *A teológus Pázmány*, 109–113, 125–128. – Szent Tamás még nem ismerte a II. Orange-i zsinat határozatát a hitaktus kezdete (*initium fidei*) *kapcsán az emberi szabadság* és a kegyelmi segítség összefüggéséről. A feledésbe merült zsinati kánonokat a Trentói zsinat idézte fel.

²² A 20. század derekán, amikor kiújult a vita a jezsuiták (H. de Lubac, „új teológia”) és a domonkosok között, J. Daniélou SJ találóan megjegyezte: „Szent Tamás világítótorony, de nem határkő!”

céljára vonatkozó részeket. Feltűnő, hogy a *Kalauz*ban már mellőzi a korabeli skolasztikusok bonyolult fejtegetéseit, a hivatkozások túlnyomó része most már a reformátorok, *Luther és Kálvin műveire*, nézeteire vonatkozik, mert ezeket kell megcáfolnia, helyesbíteni, és ebben a támpont most már a Trentói zsinat tanítása. Tény azonban, hogy továbbra is visszautal az „iskolás teológiára”, nemcsak főművében, hanem még – leegyszerűsítve a kérdést – egyes prédikációiban is (hit, Eucharisztia).

Pázmány a *De Incarnatione* traktátusban is lényegében Szent Tamást követi, szemmel tartva a korabeli skolasztikusok kommentárjait, amelyeket megrostál. Legtöbbször F. Suarez SJ véleményét fogadja el, és mindig igazodik a Trentói zsinat tanításához.

Yves Congar domonkos szerint Szent Tamásnál, a középkori mesternél, hiányzik az üdvökönómia történeti jellegének teljes elismerése. Főleg pedig jobban ki kellett volna domborítania krisztológiájában a *Szentlélek* szerepét. *A megtestesült Ige ontológiája, sőt arisztotelészi fizika alkalmazása mellett és helyett ma már több biblikus és történeti reflexiót várunk a krisztológiában.*

Louis Bouyer, a protestantizmusból a katolikus hitre tért oratoriánus teológus is bírálja²³ az Aquinói Doktor „racionalizmusát”: amikor Tamás *S. Th.* III 1, 1-ben – a kor szellemének megfelelően – *metafizikai elemzésekkel* igyekszik megmagyarázni a Megtestesülés konvenieneciáját, „illő” voltát, cél-okát. Ez a „tudományos” módszer könnyű megoldásokat kínál, és hamis problémákat szül. Viszont a q. 1, a. 2-ben, ahol a *Cur Deus homo?* tézist vitatja, amelyben Szent Anzelm abszurd érveléssel bizonyítja a Megtestesülés szükségességét, Szent Tamás a hitben megtalálja a csodálatos egyensúlyt: visszautasítja a szükségesség *a priori* levezetését. Hasonlóképpen az art. 3-ban a Megtestesülés indítékáról eszmélődve a Szentírásra utal, amelyből megismerjük Isten abszolút szabad üdvösségtervét.

L. Bouyer szerint a skolasztika – amikor a *megtestesülés* metafizikai problémájáról tárgyal – kiválóságai mellett aránytalanságokat is mutat: belegabalyodott olyan spekulációsorozatokba, amelyek – jóllehet hipotetikusak, fikciók voltak – már önmagukban is a hitből merítő és a hiten belül művelt teológia tagadásai. „Az alapvető fogalmakba előzőleg bevezetett hamis világosság alapján abból levezetnek – még ha csak a pusztán lehetőség címén is – egy teljes teologiafikciót (*théologie-fiction*).”²⁴

Az ún. „*második skolasztika*”, főleg a salamancai egyetemről kirajzó teológusok, akik részben Pázmány mesterei voltak – Suarez, Victoria, Soto, Vasquez, Molina – hűségesek akartak maradni Szent Tamáshoz, de az értelmezések és újraértelmezések, a kommentárok kommentálása és a nézetek megvitatása közben egyre inkább feledték Szent Tamás eredeti tanítását.

Második monográfiámban²⁵ megvilágítottam Pázmány *eredeti* („modern”) *nézetét a Megtestesülés céljáról (Cur Deus homo?), valamint a teremtés–megtestesülés–megváltás összefüggéséről.*

²³ L. Bouyer, *Le Fils éternel*, 1974, 418–419.

²⁴ I. m. 420–421.

²⁵ Szabó Ferenc SJ, *Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében*, 407–423.

Hol van Jézus Krisztus helye Isten örök üdvösségtervében, az emberi történelemben és a kozmikus fejlődésben? Párszor jeleztem, hogy Pázmány Péter – jórészt Suarez Tamás-kommentárját követve – e ponton rokonszenvezett a skót ferences Duns Scotus(† 1308) krisztológiai nézetével. Krisztus predesztinációját és a megtestesülés célját fejtegetve Kol 1-re hivatkozik: „*Mindent általa és érte teremtett.*” Tehát Krisztus minden teremtett dolog *cél-oka*.²⁶ Szent Ambrushoz hasonlóan szerves egységben látja a két teremtést. Végül rokonságot figyeltem meg – a páli krisztológia alapján – Pázmány Péter és Teilhard de Chardin nézetei között.

A kereszténység egy Személy, Jézus Krisztus vallása. Krisztus áll hitünk és a világtörténelem középpontjában. Szent Pál teológiája ezt világosan kifejti. Elhelyezi az Isten örök tervében Krisztus titkát (Ef 1, 3–14 és 3, 5–7; Kol 1, 15–20 és 26–27; 2,2; 1Tim 2,4 és 3,9): a misztérium maga Krisztus személye, aki az egyedüli közvetítő, egyetemes üdvözítő (vö. Jn 3,17; ApCsel 10,44–48; 17,24–31). Az egyházatyák és az egyetemes zsinatok tanúsítják, hogy Jézus Krisztus egyedülállósága nem képezte teológiai viták tárgyát. *Ennek a ténynek megvoltak az egyetemes és kozmikus implikációi.*²⁷

A Theologia Scholastica tovább él a magyar művekben

Monográfiáimban jeleztem, hogy Pázmány életművét alapvetően jellemzi a folytonosság, a korábbi művek felhasználása, gondolatainak pontosítása és apostoli céljainak megfelelően egyszerűsítése. Többször rámutattam, hogy miként használta fel a grazi *Theologia Scholastica* traktátusait magyar műveiben, elsősorban a *Kalauz*-ban, majd még egyszerűsítve a *Prédikációk*-ban. Magyar műveiben – a protestánsokkal vitatkozva – fokozottabban idézi a Trentói zsinat dogmáit, határozatait.

A *Theologia Scholastica* továbbéléséről maga Pázmány tájékoztat a *Prédikációk* híres ajánlásában:²⁸ „*Noha elme-élesítő iskolai vetélkedéseket és vetekedéseket, melyek a lelki épületre nem szükségesek, írásomban nem elegyítettem: de nagy-része, amit az iskolai Theológiában, erkölcsünk igényelésére, akaratumk gerjesztésére, a jóságok és vétkek ismerésére alkalmasnak ítéltem, iskolai tanításból, prédikáló-székebe hoztam. (...) Magam gondolatit és újomból szöpött dolgokat, nem írok: Isten Könyvéből, az Anyaszentegyház Doktorinak írásából vettem tanításimat: lopva semmit sem vettem...*”

Pázmány a szószéken nem tartott dogmatikai értekezéseket; a mélyebb teológiai fejtegetések és bizonyítások végett hallgatóit és olvasóit közvetlenül a *Kalauz*-hoz irányította.²⁹

²⁶ I. m. 85–88. (= Pázmány OO V, 355–359: Krisztus-himnusz!); I. m. 156kk. (= OO V, 446–447); 169–170.

²⁷ Itt utalhatunk a II. Vatikáni zsinat Krisztus-központúságára, amely kifejezésre jut a *Gaudium et spes* 22, 32, 45 pontjaiban. Hivatkozás VI. Pál híres, 1963. szeptember 29-i beszédére, amellyel megnyitotta a zsinat II. ülészakát. – Vö. még G. Martelet, *Les idées maîtresses de Vatican II*, Paris, 1966, 207–220; Szabó Ferenc SJ, *Az ember és világa*, Róma, 1974, 124–135.

²⁸ ÖM VI, XXII.

²⁹ Például ÖM VII, 135, 378, 518.

Pázmány végigveszi vasár- és ünnepnapok prédikációiban a katolikus dogmatika (a Credo) alapigazságait: az egy és háromságos Istentől – a krisztológián (Krisztus misztériumairól szól a karácsonyi, nagypénteki, húsvéti beszédekben), a szentségeken és az egyháztanon át – egészen a végső kérdésekig. Pázmány forrásai: Szentírás, egyházatyák, középkori és korabeli teológusok. A pogány bölcsek (főleg sztoikusok) befolyása nála is érzékelhető, mint az egyházatyáknál; a szónok főleg a moralizáló beszédekben, vagy például a halálról szóló eszmélődésekben idézi őket.³⁰

A Megtestesülésről a Prédikációkban

A *De Incarnatione* (Megtestesülés) grazi traktátusát Pázmány érsek bőven felhasználta – most már ragyogó magyar nyelven megfogalmazva – néhány beszédében.³¹

Jézus Krisztus, az emberré lett Isten Fia misztériumáról szól Pázmány második karácsonyi beszéde.³² *Az érsek e beszédbe belesűríti a Megtestesülésről előadott grazi latin kurzusát, krisztológiája legjavát, ahol a teológiai mélység párosul az imádásba emelkedő költői szárnyalással.*

A *Cur Deus homo?* kérdésre is kitér, és – amint az Egyetemi Könyvtárban őrzött *Theologia Scholastica* kézírata tanúsítja – három évtized után betoldott jegyzeteivel pontosítja véleményét, határozottabban Duns Scotus nézete felé hajlik a *Megtestesülés cél-okát tárgyalva*. Figyelembe veszi a kéziratba később betoldott megjegyzéseket is, főleg korábban Suárez időközben megismert újabb véleményét; *most már bátrabban követi, mint a grazi cenzúra idején. Pázmány, miként Suárez is, lényegében Szent Tamást követi, de most már árnyaltabban adja elő a Megtestesülés különböző indítékait; Duns Scotusnál is talál megfontolandó igazságot.*

Krisztológiai szempontból fontos a Jézus nevééről szóló beszéd Kiskarácsony (január 1.) ünnepén.³³ Pázmány, miután utalt arra, milyen fontos a névadás a Szentírásban, ó- és újszövetségi idézetekkel világítja meg azt, hogy a „kedves és gyönyörűséges JESUS” Üdvözítőt és Szabadítót jelent. Következnek Krisztus istenfiúi mivoltára, mindenekfeletti elsőbbségére vonatkozó idézetek Szent Páltól: „Christus Urunkról azt mondgya Szent Pál, hogy röviden és summa-szerűen, magában foglalja és kapcsolja, instaurat, recapitulat [Ef 1, 10], valami jó menyben és földön vagyon: mert mindenek ő-érette teremtettek, mindenek az ő dicsőségére rendeltettek; mindenek tekkelltettsége és jóssági ö-benne foglaltattak: utsit in omnibus primatum tenens [Kol 1, 15kk].” „Valamennyi neve vagyon Istennek, ebben az Üdvözít névben, a JESUS-ban, foglaltatik. Azért ez a név, est super omne nomen [Fil 2, 9], minden nevek-felett dicsősséges és böcsülletes.”³⁴

³⁰ Lásd erről tanulmányomat: „A sztoicizmus befolyása Pázmány prédikációira”, in *Kortárs* 2001/11, 61–68; franciául in *L’eredità classica in Italia e in Ungheria da al rinascimento al neoclassicismo*, Ed. Universitas, MMIV, Bp., 311–322.

³¹ Lásd Szabó Ferenc SJ, *Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében*, 274–283.

³² Pázmány Péter *Összes Munkái* (= ÖM) VI, 139–154.

³³ ÖM VI. 194kk

³⁴ ÖM VI, 197–198.

Ez a szakasz egyértelműen emlékeztet bennünket a grazi *De Incarnatione traktátus* bevezető, **ragyogó Krisztus-himnuszára**, amelyet monográfiámban elemeztem. (Lásd alább a részleteket a *Krisztus-himnusz*ból.)

Példának hozhatnánk még az *Eucharisztia*ról szóló traktátus³⁵ továbbélését a *Kalauz* XI. könyvében, innen pedig tovább került az első úrnapi prédikációba, a 2. – a valóságos jelenlétről szóló beszéd pedig, egy bevezető után, a jegyzetben a *Kalauz* XI. könyvéhez³⁶ utalja az olvasót. Az első, kidolgozott beszéd a Szentírás, Szent Ambruson (*De Sacramentis*) és Szent Tamáson kívül főleg a Trentói zsinat tanítására hivatkozik. De érzésem szerint e beszédben (sőt a *Kalauz* egyes szakaszaiban is) néha visszacseng a fiatal Pázmány Eucharisztia iránti áhítata, amely az általa magyarra fordított *Krisztus követése* IV. könyvében és az *Imádságos könyv*ben jelen volt. Idézek az úrnapi beszédből: „*Oh mely csudálatos méltóztatása; mely kimagyarázhatatlan kegyelmessége ez a mi Istenünknek, hogy ami bődös hajlékunkba bészál! és a ki mi-érettünk, a tisztaságos Szűz méhében kilencz hólnapig méltóztatott lakni, mi-hozzánk-is bétér, bennünk lakik: kik ötet sokszor megbántottuk; kik az ördögnek gyakran szállást adtunk és az ő rútságival lelkünk szemetesztük.*”

Végül vegyük példának a megigazulás kérdését a *Kalauz*ból.

Mint ahogy Luther és általában a hitújítók teológiájában központi helyet foglal el a *hit általi megigazulás*, Pázmány a *Kalauz* XII. könyvét,³⁷ ennek szenteli, *követve a Trentói zsinat* (1547, 6. ülés) tanítását. E reformzsinat egyik legfontosabb megnyilatkozásai közé tartozik a *megigazulásról* szóló határozat.³⁸ A zsinat bírálja és elítéli, illetve helyesbíti a lutheri megigazulás-tant.³⁹

Pázmány a *Kalauz* XII. könyvében a következő pontokban, „részekben” tárgyal „*az ember igazulásáról*”: 1. Az igazuláshoz való előkészület; 2. Az igazulás mivolta; 3. Az igazulás tulajdonságai; 4. Az igazulás utáni jócselekedetek „érdemes gyümölcsérül”. Az előkészületről írva az akarat szabadságáról szellemes hasonlatot hoz:⁴⁰ „*Christus Urunkat két lator-közzé feszítették. Az ő igaz tanítása-is két szélhámos tévelygések-közt szorongattatik. Pelagius igen sokat tulajdonított a szabad-akaratnak; a mostani lutherista és calvinista tanítók semmi helyt nem adnak annak...*”

Következnek az idézetek Luther és Kálvin műveiből, majd így folytatja: „*A romai Ecclesia középuton, igyenesen jár: kárbozattya Pelagiust; de az embert sem teszi barommá, mint Calvinus, kitül hallók, hogy az ember okos állat nem lehet, ha szabadsága nincsen.*” A katolikus Egyház azt vallja, hogy a bűnbeesés után is szabad akarata van az embernek a jó és a rossz választására. Következik a bizonyítás az Új- és Ószövetségből és a szentatyákból.

³⁵ OO VI, 47–188.

³⁶ ÖM VII, 135.

³⁷ ÖM IV, 491–553.

³⁸ DH 1520–1583.

³⁹ A II. Vatikáni zsinat után kibontakozott ökumenikus párbeszéd során egyik jelentős eredmény a Lutheránus-katolikus Közös Nyilatkozat a megigazulásról, amelyet 1999-ben Augsburgban írtak alá. Az Evangélikus–római katolikus Közös Nyilatkozat a megigazulás tanításáról és ünnepélyes aláírásának dokumentumai, Evangélikus Sajtóosztály–Szent István Társulat, Bp., 2000.

<http://www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/A%20megigazulas%20a%20Kalauz%20XII.pdf>

⁴⁰ ÖM 491–492, vö. 375.

A XII/I, 6. paragrafus⁴¹ a hitviták központi kérdését tárgyalja. Pázmány utal arra, hogy korábban már megvitatta a *sola fides* tételt, ti. azt, hogy „a tévelygők közönségesen taníttják, hogy egyedül hit által igazul az ember, és a jó cselekedetek nem szükségesek az igazuláshoz”. Most két dolgot szögez le, idézve a Trentói zsinat tanítását. „Mi két dolgot tanítunk: Először: Hogy a bűnös ember igazulására és üdvösségére nem csak hit kívántatik, hanem jó cselekedetek-is. Ezt a tridentom i conciliom így magyarázza: Az okossággal-élő ember igazulása Isten hivatalján és serkegetésén kezdetik, mellyel embert érdeme nélkül, maga kegyelmességéből hja. Az igazuláshoz pedig így készül: Felindítatván Isten malasztjátul, hiszi, hogy a Christus váltáságáért adatik az igazulás; azután isteni félelem-, remétség- és szeretet-által bűneit meghánnya, és eltekéli életének jobbítását.”⁴²

Végül a hosszú bizonyítás végkövetkeztetését idézem, ahol Pázmány a Szentírásra és Szent Ágostonra hivatkozva (miként a Trentói zsinat) – Kálvinnal is egyetértve – arra az ellenvetésre, hogy érdemeink állításával kisebbitjük Krisztus érdemeit – miután Kálvin szavait idézte, így válaszol: „Én-is azért azt mondom, hogy a Christus érdemével nem ellenkezik a mi érdemiünk; mert ez amabból árad. És valamint a szőlőt nem gyalázza, hanem böcsültelessé teszi a gyümölcsöző vessző: úgy a Christus érdemét magasztalja, hogy annak erejéből az erőtlen vessző gyümölcsözik. Elégséges azért a Christus érdeme, mert ebből ered a mi érdemiünk.”⁴³

Kitekintés (Összegezés)

Pázmány módszere és eredetisége a De Fide traktátusban

Pázmány Péter a *Ratio Studiorum* előírásai szerint Szent Tamást kommentálja, de számos korabeli „tomista” szerzőtől eltérően *nem a betűhöz ragaszkodik*, hanem Szent Tamás szándékát és szellemét (*mens*) követi, felsorakoztatja az ellenvéleményeket is és megrostálja azokat. Szent Tamásról mindig tisztelettel szól, de meg van győződve arról, hogy nem ejt csorbát az Angyali Doktor dicsőségén azzal, hogy megjegyzi hiányosságait. „Modern” módszere – Suarezéhoz hasonlóan – bizonyos *történeti-kritikai érzékről tanúskodik*: a *Summa* bizonyos vitatott kérdéseinél Szent Tamás *más műveire* is hivatkozik, illetve a *Summa* más részeire. Figyelembe veszi azt is, hogy a 13. századtól a Trentói zsinatig fejlődés van a katolikus tanításban, tehát bizonyos vitatott kérdésekben nem Szent Tamásé, hanem a Tridentinumé az utolsó szó.

Miután megvizsgálta a véleményeket és az egyes szerzők érveit, állást foglal: a legtöbbször Szent Tamás mellett, még a jezsuita mesterei (Valentia, Vasquez, Suarez) véleménye ellenében is. Egy bizonyos értelemben Pázmány *eklektikus*, de nem annyira a tekintélyi érv, hanem a belső megfontolás és bizonyítás a döntő nála (természetesen, a „szabad” kérdésekben). Gyakran megfélekedzik a véleményekről, „tekintélyekről”, és *végiggondolja a problémát, követve az érvelés belső logikáját, mérlegelve az érveket, és így alakítja ki saját véleményét*.

Pázmány Péter a hitelemzésben *főleg G. Valentia és részben G. Vasquez és Suarez, kevésbé Molina műveit idézi, rendtársaitól veszi át más felsorolt szerzők kritikáját*. A

⁴¹ ÖM IV. 514kk

⁴² ÖM IV, 515.

⁴³ ÖM IV, 553.

kegyelemtanban a mérsékelt Bellarminót és az emberi szabadságot jobban hangsúlyozó Valentiát követi. Pázmány *eredetiségét* és modernségét megmutattam a kegyelemvita végkövetkeztetésében: a magyar jezsuita zseniális meglátásával megoldotta a szabadság–kegyelem viszonyáról szóló (*de auxiliis*) vitát, amikor az Isten (kegyelem) és a szabad teremtmény együttműködése kérdésében helyen értelmezte a transzcendens Ok és a másodlagos okok működését, együttműködését – természetfeletti síkra helyezve.⁴⁴

Szent Tamást értelmezve ezt tanította: Isten megelőző kegyelme a természetfeletti tettekben felfokozza szabadságunkat, vagyis *kegyelme nem helyettünk („mellettünk”) cselekszik, hanem cselekvőkké tesz bennünket: „in operibus supernaturalibus, quae Deus facit nos facere. (...) excitat liberum arbitrium, ut faciat...”*⁴⁵ Ez pontosan Pierre Teilhard de Chardin SJ sokat idézett meghatározása a Teremtő és a teremtmény (teremtés és fejlődés), illetve a kegyelem és a szabadság helyes viszonyára: „*Dieu fait se faire les choses.*” Isten azzal, hogy létet ad, cselekvőkké teszi a teremtményeket – tehát nem helyettük cselekszik! –, a kegyelem felfokozza az emberi szabadságot, hogy Istentől függve magam „teremtsem”, határozzam meg önmagammat.⁴⁶

De Incarnatione (Megtetesülés)

Pázmány Péter a *Megtetesülésről* értekezve, feszegeti az Isten Fia *emberré levése* kapcsán a *változás* nehéz problémáját, és eredeti véleményt alakít ki, mintegy elővételezve a modern magyarázatokat. K. Rahner Isten *mássá-levését* magyarázva – részben Hegelt követve, miként a protestáns W. Pannenberg is – azt hangsúlyozza a Filippi levél 2,7 nyomán (*kenózis*), hogy amikor a Logosz emberré lesz, önmagát kiüresíti (*sichentäussert*); az önkiüresítéssel „fejezi ki” magát az abszolút Szeretet. Rahner szójátékot használ: Isten *önkifejezése (Selbstäusserung) = önkiüresítés (Selbstentäusserung)*.

A Theologia Scholastica továbbélése a magyar művekben

Jó példa a hit szükségességéről, ingyenességéről (= természetfeletti, kegyelmi ajándék), méltóságáról és hasznáról szóló *prédikáció*. Pázmány itt⁴⁷ szép magyarsággal összefoglalja azt, amit a *De Fide* traktátusban megvitattott, kifejezetten utal a *Kalauz* II. könyvére is.⁴⁸ Hitelemzése letisztul, egyszerűsödik és egyre gyakorlatibb lesz. Mellőzi a skolasztikusok egymás közötti véleménycsatáját, és a Trentói zsinat által újrafogalmazott *közös* katolikus tanítást adja elő.

Az állandóan javított *Kalauz*ban részletesen foglalkozik a reformátorok nézeteivel, kritikáival. Megvitatja Kálvin és Luther (illetve követőik) nézeteit. Elméje szikrázik, a legnehezebb problémákat (például a *sola fides*, a *sola Scriptura*, a *sola gratia* kérdéskörében) világosan megfogalmazza, a lényegre tereli a szót. Színes és ízes magyar nyelven fogalmaz, példákat hoz.

⁴⁴ Szabó Ferenc SJ, *A teológus Pázmány*, 283–286.

⁴⁵ Pázmány, OO IV, 271; vö. *S. Th.* I, q. 105, a. 5, ad 2.

⁴⁶ Vö. Szabó Ferenc SJ, „*Krisztus fénye*”, *Bevezetés Henri de Lubac SJ életművébe*, Bp., 2014, 200–202.

⁴⁷ ÖM VII, 510–524, főleg 516–519.

⁴⁸ ÖM VII, 518.

A *Sola fide(s)* elvre a *hitről szóló prédikációban*⁴⁹ végül így válaszol, Szent Pált (Gal 5,6) idézve latinul és rögtön magyarra fordítva: „Isten-előtt az üdvösség nyerésében arra a hitre vagyon tekintet, mely szeretet-által munkálkodik; az-az mely nem holt és hívolkodó, hanem eleven és a szeretet-által sok jó cselekedetekkel bévelkedik.” Majd Ózeásra (2,20) és Szent Bernát *Énekek éneke*-kommentárjától ihletve a misztikusok hasonlatával, Isten és a Lélek jegyesi viszonyára utal, amikor így folytatja: „Isten a mí lelkünket hit-által jegyesévé fogadgya. Azért, ha a végre vészik a jegyest feleségül, hogy fiakat szüüljön. Isten-is azt kívánnya, hogy a kit eljegyez hit-által, magtalan ne maradgyon, hanem tekéletes cselekedetek sokaságát szüülje. És »miképpen a fa heában virágzik, ha gyümölcsöt nem hoz: úgy a hit haszontalan, ha jó gyümölcsöt nem teremte.«⁵⁰

Előadásomban szerettem volna illusztrálni *kutatásaimnak ezt a végkövetkeztetését*: A latin *Theologia Scholastica*, tehát a jezsuita Pázmány Péter grazi latin teológiai előadásai/traktátusai nélkül nem lehet megismerni/megismertetni Pázmány Péter teljes életművét. Az esztergomi érsek magyar *vitairatai*, valamint a *Kalauz* és a *Prédikációk* teológiájának gyökerei a fiatal jezsuita professzor grazi egyetemi működéséhez, kutatásaihoz és reflexióihoz nyúlnak vissza.

Zárszó helyett

Részletek Pázmány Krisztus-himnuszából

»Krisztusban nemcsak Isten bölcsességének és tudományának összes kincse rejlik (Kol 2,3), minthogy Vele kegyelmet kegyelemre halmozva kaptunk, hogy mindnyájan az ő teljességéből merítsünk (Jn 1,16), hanem Benne lakik testileg az Istenség egész teljessége (Kol 2,9). Ezért Benne az isteni természet valamennyi tökéletessége mint valami tükörben tündököl, így nem hiába nevezi az Úr Krisztust a Szentírás Isten Arcának (Szám 6,25; Kiv 33, 13; Iz 64,1; Zsolt 61,3; 68,18; 79,4 stb.). Amint ugyanis az embert arcáról, úgy Istent az Úr Krisztusról ismerjük fel. Aki ugyanis engem lát, látja Atyámat is, mondja Krisztus (Jn 14,19), minthogy Ő lényegének képmása (Zsid 1,3), a láthatatlan Isten képmása (Kol 1,15), akit - jóllehet más teremtett dolgokból is megismerhetünk - e képmásából annyival világosabban látunk, hogy hozzá hasonlítva más dolgokat, ezekben láthatatlannak mondhatjuk Istent. Krisztusban ugyanis mint Isten fensége makulátlan tükrében (Bölcs 7,26), Krisztusban, akit az isteni Ige elfogadott, mintegy az örök fény sugarában és fényessége kisugárzásában, az emberség makulátlan tükrében megjelenik Isten arca, vagy ahogy az Apostol mondja (2 Kor 4,6 és 3,19): fölragyog nekünk Isten dicsőségének ismerete Jézus Krisztus arcán, hogy födetlen arccal mintegy tükörben szemléljük az Úr dicsőségét. (...)

Ha másodszor az Úr Krisztust hozzánk való viszonyában szemléljük, könnyen kimutathatjuk, hogy Ő, érdemei nagyságával és méltóságával messze felülmúl mindent, ami Isten alatt van. Tőle ered ugyanis mint mintaktól minden, és hozzá mint mindenek céljához, az egek és a földek aranycsatjához összpontosulnak mindenek, hogy mindenek Alfájának és

⁴⁹ ÖM VII, 520.

⁵⁰ „Sicut inutiliter flos apparet, ubi non sequitur fructus”: idézet Szent Bernáttól, *Sermo 51*, in *Cantica, initio*.

Ómegájának, Kezdetének és Végének nevezhessük. Isten minden kifelé való működésének mintegy a célja az Úr Krisztus volt; Isten először őt tekintette és mindent hozzá rendelt. [. . .] Az Apostol egészen világosan kijelenti (Zsid 2,10 és Kol 1,16), hogy Isten mindent Krisztusért és Krisztusban teremtett, ő előbb van mindennél és minden benne áll fenn, hogy mindenben övé legyen az elsőség. Ezért mondja az írás elsőszülött bölcsességnek és az Úr útjai kezdetének (Préd 24,5; Péld 8,22); mert mint cél-ok első volt Isten szándékában, és mindent érte teremtett a mennyben és a földön. Ezért nevezik a próféták (1z 4,2; Jer 23,5) az Úr sarjának és a föld gyümölcsének, minthogy az Úr megadta földünk termékenységét (Zsolt 84,13; 66,7). Amint ugyanis mindaz, ami a fában van, nem önmagáért, hanem a gyümölcsért és a sarjért mint célért van, úgy minden Názáreti Jézusunkért, Jessze sarja virágáért van; miként a folyók a tengerbe ömlenek, minden beléje torkollik. Ezért tanítja a Tridentinum (Sess. 6. c. 7=DH 1529): a megigazulás cél-oka Isten és Krisztus dicsősége és az örök élet, az Apostol szerint pedig (Róm 10, 4) a törvény végső célja Krisztus. A törvény csak árnyéka Krisztusnak (Zsid 10, 1 és Kol 2, 16).”

FÜGGELÉKEK

I. A budapesti Egyetemi Könyvtárban található kézirat

A 33 I–II. jelzetű kéziraton az I. kötet címlapján ez áll: „*Theologia Scholastica Cardinalis Pázmány, quam Grecii dictavit anno 1603 et deinceps. Collegio Tyrnaviensis in memoriam Academici Fundatoris data anno 1638.*” A két kötet összesen 1564 oldalnyi kézírásos anyagot tartalmaz. Az I. kötet az ember céljáról szóló értekezéssel kezdődik, és a vallásosság erényéről szóló értekezéssel zárul. A II. az Ige megtestesülése traktátussal kezdődik és az *Eucharisztia*-értekezéssel zárul.

A kézirat részben Pázmány saját kezű írása, részben diktálás nyomán történt feljegyzés, gondos másolat. Pázmány ezeket a részeket is átnézte, javította, széljegyzeteket fűzött egyes részekhez. Az *Opera Omnia* sorozatban az első kötet kiadását Breznay Béla, a másodikát Bita Dezső OSB készítette elő. A budapesti OO latin sorozatában a *Theologia Scholastica* három kötet lett: OO IV–VI. A kiadók egységesen jártak el: a pázmányi szövegből, a diktált másolatokból és az öregedő Pázmány megjegyzéseiből egységes szöveget állítottak össze. (Egy kritikai kiadásnak meg kell majd különböztetnie ezeket a rétegeket!)

A *Theologia Scholastica* latin kiadói néhány helyen megjegyzik: „*hic deficit textus*”. Minden bizonnyal kiestek, elvesztek ívek. A hiányzó részeket megtalálta P. Óry a göttweigi bencés monostor könyvtárában. Itt őrzik Pázmány volt grazi tanítványa, később bencés apát, Georg Falb(ius) kézíratos jegyzeteit, amelyeket Pázmány diktálásai nyomán készített. (Cod. 569 és 570.) Óry az említett *Bevezetés*ben részletezi „felfedező” munkájának történetét. Felsorolja, hogy Pázmány mikor és milyen teológiai kurzusokat tartott. Itt most csak a végeredményt közlöm. A második évben (1604/5) adta le a *De iustitia et iure* (Igazságosság és jog) traktátust,

ez a latin kiadásban 273 oldalt tesz ki. *A göttweigi kéziratból vett kiegészítés közel száz oldal.* – A harmadik év anyaga az Ige megtestesülése: *De incarnatione Verbi* (OO V, 361–587); a göttweigi kéziratból ez 74 oldallal bővült.⁵¹

Pázmány a grazi katedrán csak a *Summa Theologica* II–II-t és III-at kommentálta. A *kidolgozott, de le nem adott anyag* 370 oldalt tesz ki, tehát kis hányada a katedrán leadott 1400 oldalnak. Óry szerint ezeknek az új részeknek kidolgozására Pázmány valószínűleg 1633-ban gondolt először „Igaz, csak 1634 őszén foglalkozott az egyetemalapítás gondolatával, de a szándék nagyon beleillik a római kudarc (1632) után felmerülő *Összes Művek* tervébe. Jó építész módjára a tervezett épületnek azokat a részeit egészítette ki, amelyekből már volt valamije. A Grazban leadott anyag alapos átdolgozása ekkor történt. (...) A grazi előadások keretében találunk két kis értekezést, amit nem adott le a katedrán. Az egyik a vallásosság erényéről szóló 66 oldalas traktátus, a másik a velencei konfliktusról szóló értekezés.” Az első a *De Iustitia et iure* szerves része, a második a velencei konfliktusról (OO IV, 791–808) az 1606-os iskolaév kezdetén akadémiai megnyitó előadás lehetett.

II. Pázmány véleménye 1611-ben Szent Tamás követéséről

Pázmány Péter 1607-ben végleg hazatért Magyarországra, és éppen Bécsben tartózkodott (*Kalauzán* dolgozott), amikor 1611-ben az osztrák provinciális kérésére megfogalmazta véleményét Szent Tamás követéséről. Jóllehet a grazi katedrát már elhagyta és a magyarországi kontroverziákba erősen bevetette magát, még jól emlékszik a fél évtizeddel korábbi skolasztikus problémákra, a kegyelemvitára és a kellemetlen cenzúra-ügyre is. Amit itt előad, azt irányelveként követte grazi tanárkodása idején is, amikor Szent Tamás *Summáját* kommentálta.

„*Krisztusban Főtisztelendő Provinciális.*

Főtisztelendőséged akarata szerint figyelmesen megvizsgáltam azt, amit Pater Generálisunk előír Szent Tamás tanításának követéséről. Körülbelül a következők ötlöttek eszembe ezzel kapcsolatban.

Először: Minthogy magának a Szentírásnak az értelmezésében is olyan szabadságot engednek, hogy több és egymástól igen eltérő, sőt egymásnak ellentmondó értelmezést adnak ugyanarról a szentírási helyről a katolikus tudósok és az egyházatyák; és eddig Isten Egyházában nem kapott helyet, és nem is lenne jó, ha helyet kapna az a felfogás, hogy (a hit kára nélkül) valamennyien egy meghatározott hely egyazon értelmezését kövessék; nem tűnik sem hasznosnak, sem gyakorlatilag megvalósíthatónak, hogy minden szabadságot kizárjanak Szent Tamás tanításának értelmezésében, és hogy (ugyanakkor) különböző okoskodásokkal az ő tételeit egymástól eltérő, sőt egymással ellentétes véleményekhez idomítsák (csavarják el).

Másodszor: Nemigen tudom belátni, mi haszna lenne annak, hogy a mieinket szorosabban Szent Tamás véleményének követésére kellene szorítani, mint amire a domonkosokat kötelezik.

---

⁵¹ Lásd erről Óry Miklós *Bevezetést* a Göttweigi kézirathoz (= Gw): Pázmány Péter, *De Iustitia et iure, De Verbo incarnato*, Eisenstadt, 1984 és Szabó Ferenc SJ, *A teológus Pázmány*, 64–71.

Mint hogy pedig Szent Tamás szándéka és igazi értelme körül még a tomisták körében is a legnagyobb véleménykülönbségek vannak, nem látom, miként lehetne ezt a szabadságot a mieinktől megtagadni, vagy hogy milyen haszna lenne. Szent Tamás szándékának értelmezésében az eltérések, úgy tűnik, három forrásból erednek.

1. A rendkívüli tömörségből, amelyet Szent Tamás különösen is a Summában alkalmaz. Ez a tömörség szükségképpen magával vonja a homályosságot. 2. Abból a tényből, hogy maga Szent Tamás bizonyos véleményeit megváltoztatta. Mert ha nem is szólok arról, hogy gyakran mást tanít, amikor a Magistert [P. Lombardust] magyarázza és mást a Summában, még magában a Summában is gyakran megfigyeltem, hogy mást tanít az első részben, mást a I-IIae-ben és egyéb részekben. És a Szent Tanító nem is tudta átnézni és befejezni a Summát mint első műveit, halála közbejött miatt e műve befejezetlen maradt. 3. Mivel Szent Tamás óta (után) sok új szempontot vettek fel és vitattak meg, sok egyházi nyilatkozat látott napvilágot. Egyesek ugyanis, hogy tomistáknak tekinthessék őket, még olyan kérdésekben is, amelyek Szent Tamás idejében nem merültek fel, Szent Tamás követőinek akarnak látszani, gyakran több irányba csúrik-csavarják Szent Tamás mondásait és véleményeit (amint ezt teszik Arisztotelésszel is). Mivel tehát ezeket az akadályokat teljesen nem lehet elhárítani, nemigen látom módját, miként lehetne Szent Tamás szándékát, szövegeinek értelmét minden kérdésben teljes bizonyossággal kikutatni, vagy valamennyi jezsuitát egy vélemény követésére kényszeríteni.

Harmadszor: Úgy tűnik nekem, hogy az előjárók ebben a kérdésben egy dolgot elérhetnek szorgoskodásukkal. Ti., hogy megtartsák minden megszorítás nélkül azokat, amelyeket előbb a Congregatio Generalis, majd pedig a Ratio Studiorum előírt. Erre ügyeljen a studium prefektus (ha ő maga egyben nem professzor is, mert nehézségek támadhatnak a professzor és a kollégák részéről egyaránt, a nézőpontok lehetnek részlegesek). Ha pedig bizonyos esetekben túlzás történne (főleg olyan nézeteknél, amelyek kárára vannak a jámborságnak vagy akár csak távolról is veszélyt jelenthetnek a hitnek), az előjáró találja meg a helyreigazítás módját”.

Pázmány Péter véleménye önmagáért beszél. Az osztrák-német provinciában is, de más provinciák javaslataiban is gyakran visszatér a kérés a cenzúra megszigorítására vonatkozóan, valamint sürgetik a teológiai tételek részletes katalógusának elkészítését. Gyakori a fegyelmi kérdések részletezése, az előjárók szerepének körülírása, az ellenőrzés hangsúlyozása, sőt a professzorok eskütételének javaslása is, ti. hogy esküvel kötelezzék magukat arra, hogy követik Szent Tamást. Aránylag kevés az olyan kiegyensúlyozott, „szabad” vélemény, mint Pázmányé, bár ilyenek is előfordulnak (Salmeron és Bellarmino nyomán).

III. Szabó Ferenc SJ Pázmány Péter életművéről

- 1. Óry Miklós–Szabó Ferenc SJ, Pázmány Péter (1570–1637), Bevezető a Szent István Társulatnál 1983-ban megjelent 3 kötetes Pázmány-válogatáshoz, I, 11–107. (Vál, I–III) (Bibliográfia, 835)*
- 2. A teológus Pázmány, A grazi Theologia Scholastica Pázmány művében, METEM 1., Róma, 1990, (Bibliográfia, 431 és 434), 2. kiadás METEM, Bp., 1998.*
- 3. Lukács László SJ–Szabó Ferenc SJ (szerk.), Pázmány Péter emlékezete, Róma, 1987. (Bibliográfia, 436) Ebben a kötetben: Óry Miklós SJ, „Pázmány kegyelemvitája a*

- grazi egyetemen”, 89–98; Szabó Ferenc SJ, „Pázmány hitelemzése a grazi De Fide-traktátusban”, 99–198; Lukács László SJ, „Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek?”, 197–267. Ez a tanulmány eredetileg franciául jelent meg:
4. L. Lukács SJ–F. Szabó SJ, „Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d’Esztergom (1614–1616)”, in *Archivum Historicum Societatis Iesu* 54 (1985) 77–148. (Bibliográfia, 857)
  5. „Pázmány Péter és a katolikus megújulás”, in *Gesta Hungarorum* II, SMIKK, Zürich, 1985, 108–123.
  6. „Pázmány ébresztése, Új Pázmány-antológiák és –tanulmányok”, in *Katolikus Szemle* 1985, 273–277. és *Vigilia*, 1986, 149–151.
  7. „Pázmány Péter emlékezete”, in *Katolikus Szemle* 1987/1, 1–11.
  8. „In memoria di Péter Pázmány”, in *RSU* 1987, 41–53.
  9. „Pázmány szeretetének kettős fókusz”, in *Vigilia* 1988/1, 840–847.
  10. „Pázmány théologien”, in *Folia Theologica* 1990, 44–62.
  11. „Pázmány Péter emlékezete: 1637–1987, A vitairó és teológus portréjához”, in *A katolikus egyház Magyarországon*, Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Bp., 1991, 107–113.
  12. „La teologia del Cardinal Pázmány”, in *Storia religiosa dell’Ungheria*, Milano, 1992, 201–211. E tanulmány szlovákul is megjelent in *Fons Tyrnaviensis* IV, Trnava 2011, 15–18; még ugyanez szlovákul in *Orientalia et Occidentalia*, vol 9, Kosice 2011, 59–68. (A Kassai Egyetem 350. évfordulóján tartott előadás, egy új bevezetővel.)
  13. „Pázmány Péter, az európai szellemáramlatok közvetítője”, in *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, Hungarológiai Kongresszus, Szeged, 1991. augusztus) Bp.–Szeged, 1993, I, 347–362. (Bibliográfia, 970)
  14. „Deux théologiens du renouveau catholique aux XVI–XVIIe siècles: Roberto Bellarmino et Péter Pázmány”, in *A magyar művelődés és a kereszténység*, (IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Róma–Nápoly, 1996. szeptember), Scriptum Rt. 1988, I, 248–255.
  15. „Pázmány Szent Tamás értelmezője a *Theologia Scholastica*ban”, in Hargittay Emil szerk., *Pázmány Péter és kora*, PPKE Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2011, 7–15.
  16. „Saint Thomas d’Aquin dans la théologie de Péter Pázmány”, in *Verbum* VI/2, 483–495.
  17. „A sztoicizmus befolyása Pázmány Péter prédikációira”, in *Kortárs* 2001/11, 61–68. P. Sárközy–V. Martore (ed), *L’influence du stoïcisme chez Péter Pázmány, L’eredità classica in Italia e in Ungheria dal rinascimento al neoclassicismo*, Universitas, Bp., 2004, 311–322.
  18. „Pázmány Péter, a nemzetnevelő”, in Maczak Ibolya (szerk), *Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetem alapításának 375. évfordulója tiszteletére*, PPKE, Bp., 2010, 30–33. NB. *Új Távlatok* (Éghajlat, Bp., 2011) című gyűjtőkötetem II. részében hat tanulmány Pázmány Péterről: kissé módosítva: fenti bibliográfiámból a következők: 6, 10, 14, 17, 18.
  19. „Pázmány Péter jelentősége a magyar művelődés történetében”, in *Távlatok* 1999, 502–507. (Ez a tanulmány szlovákul is, vö. Bibliográfia, 1123–1144.)

20. „Pázmány Péter imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára”, in *Eruditio, virtus et constantia*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 115–121. Ugyanez a tanulmány in Petrőczy Éva–Szabó András (szerk.), *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, Bp., 2011, 125–132.
21. *Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében*, JTMR–L’Harmattan, Bp., 2012.
22. „Szent Bernát hatása Pázmány misztikájára”, in *Pázmány nyomában, Hargittay-Festschrift*, Mondat Kft, Vác, 2013, 375–383.

Budapest, 2017. szeptember 17-én – Bellarmino Szent Róbert liturgikus emléknapján